

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 13 Sayı: 69 Mart 2020 & Volume: 13 Issue: 69 March 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581
Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2020.4052>

EL-UDDE FÎ USÛLÎ'L-FIKH İSİMLİ ESERİNE GÖRE EBÛ CA'FER ET-TÛSÎ'NİN HABER-İ VÂHİD ANLAYIŞI

ACCORDING TO HIS WORK AL-UDDE FI USUL AL-FIQH ABU JAFAR ET-TUSI'S UNDERSTANDING THE KHABAR WAHID

Hikmet GÛLTEKİN*

Öz

Kur'an kesinlikle Peygamber'e itaat etmeyi, onun getirdiklerini kabul etmeyi emreder ve ona itiraz etmeyi yasaklar. Peygamberin arkadaşları olan sahabiler bu konuda son derece hassas davranmışlardır. Ancak sonraki dönemlerde çeşitli sebeplerle hadis uydurma girişimleri ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber'i ve onun arkadaşlarını görmemiş olan Müslümanlar hadislerin sahih olup olmadığını tespit edebilmek için çeşitli kriterler geliştirmişlerdir. Bu dönemde önemli tartışma konularından birisi tek kişinin haberi (haber-i vâhid) ile amel edilip edilemeyeceğidir. Bu tartışma alimler arasında yaşandığı gibi, mezhepler arasında da yaşanmıştır.

Şîa hadislerin kabul veya reddedilmesi konusunda kısmen hadisçilerden farklı kriterleri olan bir mezheptir. Tûsî ise bu mezhebin yetiştirdiği en önemli hadisçilerden birisidir. Tûsî hocası Murtazâ'dan farklı olarak tek kişinin haberiyle (haber-i vâhid) amel etmek caizdir demiş ve haberin kabul edilmesini bazı şartlara bağlamıştır. Ayrıca ona göre haberin akla uygun olması, Kur'an'a uygun olması, sahih sünnete uygun olması ve Şîa'nın icmâna uygun olması o haberin lafzını değilse de manasını sahih kılar. Bu özelliklere sahip olan haberlerle amel etmek vacip olur.

Anahtar kelimeler: Tûsî, Hadis, Haber-i vâhid, Râvi, Şîa.

Abstract

The Qur'an strictly commands obedience to the Prophet, accepting what he has brought, and prohibits objecting to him. Companions of the Prophet who were friends of the Prophet, were very sensitive in this regard. However, in the following periods, attempts to abricate hadith emerged for various reasons. For this reason, Muslims who have not seen the prophet and his companions have developed various criteria to determine whether the Hadith is true or not. One of the important topics of discussion during this period is whether one person should act with the news (khabar wahid). This discussion took place among scholars, as well as among sects.

Shi'a is a sect with partially different criteria than the traditionists (muhaddiths) regarding the acceptance or rejection of hadiths. Tusi is one of the most important muhaddiths raised by this sect. Unlike Murtaza who his teacher, he said it is permissible to act with the news of one person (khabar wahid) and attached the acceptance of the news to some conditions. According to him, the fact that the news is reasonable, that it is suitable for the Qur'an, that it is suitable for the sunnah and that it is suitable for the ijma of Shia, it makes its meaning valid if not the hadith words. It is necessary to act with news that has these characteristics.

Keywords: Tusi, Hadith, Khabar wahid, Narrator, Shia.

* Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı.

Giriş

İslam'ın iki ana kaynağı tevatür yoluyla nakledilen Kur'an ve onun uygulaması olarak Hz. Peygamber'in sünnetidir. Sünnet ile kastedilen Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri, takrirleri, ahlakı ve yaratılıştan gelen özellikleridir. Sünnetin sonraki nesillere rivayet edildiği haberlere de hadis denilmektedir. Emir ihtiva eden bir hadisi Hz. Peygamber'in mübarek ağızlarından işiten, onun helal, haram, ibadet gibi alanlarda bir uygulamasını veya takririni bizzat gözleriyle gören sahabenin uymak ve gereğini yerine getirmek dışında bir tercihte bulunması düşünülemez. Çünkü sahabenin bizzat işiterek veya görerek Hz. Peygamber'den öğrendikleri onlar için ilim (kesin bilgi) ifade etmekteydi. Hz. Peygamber'in zamanın şartları gereği yaptığı veya Müslümanlara yapmalarını emretmediği kişisel tercihlerine gelince, bunların yapılması gerekli olmamakla birlikte, Hz. Peygamber ile arasındaki sevgi bağına güçlendirdiğine inanan kimsenin yapmasında da bir sakınca söz konusu değildir. Kimi hadisçilere göre Hz. Peygamber'in her türlü söz, fiil, takrir, sîret, megâzi, şemâil ve hatta peygamberlikten önceki güzel huy ve davranışlarının tümü sünnete dâhildir. Buna mukabil sünnetin usûlde, "Dinde farz ve vacip olmaksızın gidilmesi, takip edilmesi gerekli yol" olarak tanımlandığını müşahade etmekteyiz (Koçkuzu, 1988, 23).

Sahabeden sonraki nesillere gelince; tabiûn sünnetin birinci aktarıcıları konumundaki sahabilerle görüştiler ve haberleri bizzat onlardan aldılar. Bu sebeple onların birden fazla sahabiden işittikleri ve hakkında ihtilaf bulunmayan konulardaki haberlerin de ilim ifade etme açısından değerleri sonraki nesillere oranla daha yüksek durumdadır. Ancak tebe-i tabiûn ve daha sonrasında haberlerin sıhhat ve kabul açısından aynı derecede olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü bu dönemde uydurma hadisler yaygınlaşmış, hadislerin sebab-i vürûdları genellikle rivayet edilmediği içi bağlamalarını tespit etmek ve hadisler arasında görülen ihtilafları çözebilmek zorlaşmıştır. Özellikle mezheplerin kendi usûllerine uygun olarak farklı hadislerle istishâdda bulunmaları ve muhaliflerinin delillerini bir şekilde reddetmeleri, sünnetin rivayet edilmiş hali olan hadislerle mezhepleşme döneminde seçici bir gözle bakıldığına işaret etmektedir. Yani sahabe döneminden sonra haber-i vâhid olarak nakledilen hadisler ilim (kesin bilgi) ifade etmekten çıkmış zan ifade eder hale dönüşmüşlerdir. Bunun istisnası mütevâtir olarak gelen haberlerdir. Haberin mütevâtir olarak kabul edilmesi için kaç tarikten gelmesi gerektiği konusunda bir ittifak olmamakla birlikte, yalan üzere bir araya gelmeleri mümkün olmayan bir kalabalık tarafından rivayet edilmesi gerektiği hadisçiler tarafından vurgulanmıştır (Kâsımî, 2012, 241). Haber-i vâhidler hakkındaki söz konusu şüphe, Hz. Peygamberin sünnetine yani onun otoritesine değil, sünnetin rivayet şekli olan hadislerle duyulan bir şüphedir. Bu sebeple gerek Ehl-i sünnet gerekse Şîa nezdinde kabul edilen görüş, haber-i vâhidin ilim değil zan ifade ettiğidir. Biz bu makalede *Uddetü'l-usûl* isimli eseri çerçevesinde Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin haber-i vâhid anlayışını ele almaya çalışacağız.

1. EBÛ CA'FER MUHAMMED B. HASAN ET-TÛSÎ'NİN (460/1067) HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Şeyhu't-Tâife olarak üne kavuşan Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî 385 yılının Ramazan ayında (Ekim 995) Horasan'ın Tûs şehrinde doğmuştur (Hûî, 1992, 16, 260). Yirmi üç yaşına kadar Horasan'da yaşadıysa da hayatının bu dönemi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. İlk bilgilerinin Tûs'ta İmâmiyye'ye mensup hocalardan almış, bölgede Ehl-i sünnet'in hâkim olması dolayısıyla bazı Sünnî hocalardan da dersler almıştır. Öğrenimini muhtemelen Tûs yakınlarında yeni kurulan Meşhed'de sürdürmüştür. Halkının çoğunluğu Şâfiî mezhebine mensup bulunan Horasan'dan 408 (1017) yılında ayrılarak Şîi Büveyhîler'in hüküm sürdüğü Bağdat'a gitmiş burada İmâmiyye ve Şâfiî fıkını öğrenmiştir. Şîa'nın ilmi lideri konumunda ve önemli kelamcılarında olan Şeyh Müfid'den¹ (413/1022) beş sene ders almıştır. Müfid'in ölümü üzerine yaklaşık yirmi dört yıl Şerif el-Murtazâ'nın (436/1044) derslerine devam etmiş (Hûî, 2012, 16, 260), onun görüşleri ve metodunu öğrenerek sonrasında devam ettirmiş çok yönlü bir ilim adamıdır (Uyar, Mazlum, 2000, 115). Murtazâ'nın ölümünün ardından, zikredilen iki hocasının temelini attıkları Usûlî düşüncesi onunla temsil edilmeye başlanmış, kendisi de bu dönemde Şeyhu't-Tâife olarak anılır olmuştur. Tûsî'nin hocaları arasında Hüseyin b. Ubeydullah el-Gadâirî, Ebû'l-Hasan b. Ebû Cûd, Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ el-Ahvâzî ve Ebû Abdullah İbn Abdûn gibi dönemin ileri gelen âlimlerini de sayabiliriz (Öz, 2012, 41, 433).²

¹ Tam adı Ebû Abdillâh el-Müfid Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Mu'allim.

² Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin Şerif Radî maddesinde, Tûsî, Şerif Radî'nin (406/1015) öğrencileri arasında zikredilmektedir (Özel, 2010, 39, 4). Ancak bu gözden kaçmış bir hatadır. Çünkü Tûsî, Radî'nin ölümünden iki yıl sonra Bağdat'a gelmiştir. Bu sebeple öğrencilerinden değil, râvilerindedir.

Tûsî, İsnâaşeriyye geleneğinde dönüm noktası olan Usûlî ekolü kurup geliştiren üç âlimden biri kabul edilir. Dinî ilimlerin hemen her alanında eser telif etmiş ve Usûlî ekolün gelişiminde etkili olmuştur. Mezhebin en muteber dört hadis kitabından ikisini telif eden Tûsî, *en-Nihâye* ve *el-Mebsût* gibi sistematik fûrû eserleriyle İsnâaşerî fıkhnın gelişimine damgasını vurmuş, mezhepte yeni bir dönemin başlatıcısı olarak görülmüştür. Fikirleri ve eserleri uzun süre fıkıh eğitimine yön vermiş, Hille ekolünün ortaya çıkışından sonraki dönemlerde de eserleri temel kaynaklar arasındaki yerini korumuştur. Fıkıh sistematik hale getirmesi ve teorik yapısını kurması bakımından onun İsnâaşerî fıkında oynadığı rolün Sünnilikte Şâfiî'nin rolüne benzediği ileri sürülmüştür. Usûlî ekol içerisinde kelâm görüşleri bakımından dinin esaslarını anlamada akla daha çok önem veren Şerîf el-Murtazâ'dan ziyade nakle fazla yer veren Şeyh Müfid'e yakın durmuştur. IV. (X.) yüzyılın sonlarına kadar Şii-İsnâaşerî fıkına hâkim olan Ahbârîler'in otoritesini zayıflatan ve mezhep içinde yeni bir sistem kuran kelâmcı-Usûlî ekol, Ahbârîler'i ve Nevbahtîler'i tenkit ederek mezhepte sistematik bir fıkıh oluşumunun yolunu açmıştır. Bu ekolü kuranların fıkıh bakımından dikkate değer özellikleri, Kur'an'ın eksiksiz ve sağlam bir şekilde nakledildiğini kabul etmeleri, ihtihadı reddetmekle birlikte fıkıhta akli istidlâle önem vermeleri ve Sünnî mezheplere benzer şekilde usûl ve fûrû eserleri telif edip İsnâaşerî fıkını, fiilen mâsum imamın varlığından bağımsız şekilde sistematik biçimde işlenip yürütülecek bir yapıya kavuşturmalarıdır. Hocaları Şeyh Müfid ile Şerîf el-Murtazâ'nın başlattığı Usûlî anlayışı geliştirip devam ettiren ve onların çalışmalarını tamamlayan Tûsî kelâm görüşleri bakımından hocaları gibi Mu'tezile'den etkilenmiş ve temel meselelerde hüsün ve kubhun akliliğini kabul etmiştir (el-'Udde, I, 10; II, 759-762). Bu çerçevede Şerîf el-Murtazâ tarafından kesin bilgi vermemeleri sebebiyle reddedilen âhâd haberlerin fıkıhta delil olarak kullanılabileceğini kabul etmesi Tûsî'nin en önemli farklılıklarından birisidir. Böylece o âyetlerde ve mütevâtir haberlerde yer almayan meseleleri hüsün ve kubhun akliliği ilkesine dayanarak çözüme kavuşturmaya çalışan Şerîf el-Murtazâ'nın aksine belli şartlarla (a.g.e., I, 100; *el-İstîsbâr*, I, 2-3) âhâd haberleri kabul etmiş, Usûlî ekolün fıkıh anlayışında nakil-akıl dengesini kurmuş, Ahbârîler karşısında hocalarına göre daha sentezci bir yaklaşım ortaya koymuştur (Kahraman, 2012, 41, 434).

Kendisinden faydalanan öğrenci sayısının 300'e ulaştığı belirtilmektedir. Büveyhî Hükümdarı Bahâüddeve'nin veziri Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr tarafından kurulan, 100.000 kadar kitabın bulunduğu belirtilen Dârülimim'den, ayrıca hocası Şerîf el-Murtazâ'nın 80.000 kitap ihtiva ettiği rivayet edilen kütüphanesinden büyük ölçüde faydalanarak on yılı aşan süre içinde eserlerinin büyük bölümünü telif etmeye muvaffak olmuştur (Öz, 2012, 41, 434).

Tuğrul Bey'in Büveyhîler'i bertaraf edip Bağdat'a hâkim olduğu dönemde Tûsî kendisini gizlemeyi tercih etmiştir. Çünkü Büveyhîler'in Şi'a'ya verdiği destek sebebiyle Sünnî halk nezdinde oluşan öfke Şii ulemaya da yansımıştır. Daha sonra devam eden karışıklıklar ve fitneler neticesinde evi, kütüphanesi ve halifenin kendisine hediye ettiği ders kürsüsü yağmalanıp yakılmış, kendisi de 448/1056 yılında Necef'e sığınmak zorunda kalmıştır. 22 Muharrem 460 (2 Aralık 1067) tarihinde Necef'te vefat etmiş ve evinin bahçesine defnedilmiştir. Daha sonra buraya onun adıyla anılan bir mescid yapılmıştır (Hûî, 2012, 16, 260; Öz, 2012, 41, 434).

1.2. Eserleri

Ebû Ca'fer et-Tûsî farklı alanlarda elliden fazla eser telif etmiştir. Kendisi *el-Fihrist*'inde bunların kırktan fazlasının adını zikretmektedir (Tûsî, 1417, 240-242).³ En çok bilinen ve yayımlanan eserleri şunlardır:

³ Bu liste şu şekilde verilmektedir:

محمد بن الحسن بن علي الطوسي، مصنف هذا الفهرست، له مصنفات منها: كتاب تهذيب الأحكام، وهو يشتمل على عدة كتب من كتب الفقه، أولها كتاب الطهارة، وكتاب الصلاة، وكتاب الزكاة، وكتاب الصوم، وكتاب الحج، وكتاب الزيارات، وكتاب الجهاد، وكتاب الديون والكفالات والضمانات والحوالات، وكتاب الشهادات، وكتاب القضايا والأحكام، وكتاب المكاسب، وكتاب التجارات، وكتاب النكاح، وكتاب الطلاق، وكتاب العتق والتدبير والمكاتبة، وكتاب النذور والإيمان والكفارات، وكتاب الصيد والذبايح، وكتاب الأطعمة والأشربة، وكتاب الوقوف والصدقات، وكتاب الوصايا، وكتاب المواريث، وكتاب الحدود، وكتاب الديات، وله كتاب الاستبصار فيما اختلف من الأخبار، وهو يشتمل على عدة كتب تهذيب الأحكام، غير أن هذا الكتاب مقصور على ذكر ما اختلف من الأخبار، والأول يجمع الخلاف والوافق. وله كتاب النهاية في مجرد الفقه والفتاوى، وهو يشتمل على عدة كتب تهذيب الأحكام، وله كتاب المفصح في الإمامة، وله كتاب تلخيص الشافعي في الإمامة، وله مختصر ما لا يسع المكلف الاخلال به، وله كتاب العدة في أصول الفقه. وله كتاب الرجال الذين رويوا عن النبي والأئمة الاثني عشر: يوم تأخر عنهم، وله هذا الكتاب، وهو فهرست كتب الشيعة وأصولهم، وأسماء المصنفين منهم وأصحاب الأصول والكتب، وأسماء من صنف لهم وليألهتنا هو منهم. وله مسائل الخلاف مع الكل في الفقه، وله كتاب المبسوط في الفقه، وهو مشتمل على ثمانين كتابا فيه فروع الفقه كلها لم يصنف كلها لم يصنف مثله، وله كتاب ما يعل وما لا يعل، وله مقدمة في المدخل إلى علم الكلام لم يعمل مثلها، وله شرح لهذه المقدمة، وله كتاب الجمل والعقود في العبادات مختصر، وله مسألة في الأحوال مليحة، وكتاب الإيجاز في الفرائض مختصر. وله مسألة في العمل بخبر الواحد، وله كتاب شرح ما يتعلق بالأصول من جمل العلم والعمل، وله مسألة في تحريم الفحاح، وله المسائل الجنبلانية أربع وعشرون مسألة، وله المسائل الرجبية في تفسير القرآن لم يصنف مثلها، وله المسائل الدمشقية اثنتا عشرة مسألة ١، وله المسائل الرازية في الوعيد. وله المسائل في الفرق بين النبي والإمام، وله المسائل الحلبية، وله كتاب النقض على ابن شاذان في مسألة الفار، وله مختصر في عمل يوم وليلة، وله مناسك الحج في مجرد العمل والأدعية ٢، وله كتاب مصباح المتهدج في عمل السنة كبير، وله كتاب أنالهننا الوحيد مجموع، وله كتاب الاقتصاد فيما يجب على العباد، وله كتاب مختصر المصباح في عمل السنة، وله المسائل الإلياسية، وهي مائة مسألة في فنون مختلفة، وله كتاب مختصر أخبار المختار بن أبي عبيدة رحمه الله، وله كتاب الغيبة، وله كتاب المسائل الحانرية، نحو من ثلاثمائة مسألة. وله كتاب هداية المسترشد وبصيرة المتعبد، وله كتاب اختيار الرجال، وله كتاب المجالألهتنا في الأخبار، وله كتاب مقتل الحسين عليه السلام، وله كتاب في الأصول كبير، خرج منه الكلام في التوحيد وبعض الكلام في العدل.

1.2.1. Tefsir

1. *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Klasik dönem İmâmiyye Şiası'nın en önemli tefsirlerinden biri kabul edilir. Eserde bazı durumlarda rivayetlere yer verilmekle birlikte dirâyet yöntemi kullanılarak istidlâllerde bulunulmuş, kirâat, meânî ve i'rab meselelerine temas edilmiş, müteşâbih âyetler üzerinde durulmuş, Cebriyye, Müşebbihe ve Mücessime gibi grupların görüşleri eleştirilmiş, dinî hükümlerin usûl ve fûrûu hakkında açıklamalar yapılmıştır (Öz, 2012, 41, 434).

1.2.2. Hadis

1. *Tehzîbü'l-Ahkâm fi Şerhi'l-Mukni'a*. Tûsî kitabının mukaddimesinde belirttiğine göre, hocası Şeyh Müfid'in te'lif ettiği *el-Mukni'a* (*er-Risaletü'l-mukni'a*) adlı fıkıh kitabını esas alarak ilgili konulara ait hadisleri derlemiş ve çalışmasını bunun şerhi olarak planlamıştır. Müellif ayrıca, Şiî hadis rivayetleri arasında göze çarpan ve muhaliflerce (Sünnilerce) istismar edilip bazı kimselerin mezhebi terk etmesine sebep olan çelişkileri gidermek amacıyla eserini kaleme aldığını belirtmektedir (Üzüm, 2003, 27, 5). Tûsî'nin kitabı hocası Müfid'in *Mukni'a* isimli kitabının rivayete dayalı şerhi durumundadır (Uyar, 2000, 115). Günümüzde yaygın olarak kullanılan baskısı on cilt olan ve toplam 393 babdan meydana gelen eserde özellikle ahkâma dair 13590 hadis yer almaktadır (Kandemir, 1997, 17, 39; Üzüm, 2003, 27, 5). Tûsî bu kitaplardaki haberlerin kat'î ve sahih olduklarını iddia etmemiştir. Bilakis o kitabının mukaddimesinde her iki kitabında da tahrir ettiği bazı rivayetlerin sened itibarıyla zayıf olduğunu, bazı râvilerin de ashabın (Tâife-i muhikka'nın) ameline muhalif olduğunu açıklamıştır (Tûsî, 1364, 1, 3; Subhânî, 1421, 22). Tûsî, önce *el-Mukni'a*'daki fıkıh konularıyla ilgili meseleleri ele alıp hem muhaliflerin hem de kendi mezhebinin hadislerini nakletmeyi, ardından belli prensipler çerçevesinde tercih yaparak konuları işlemeyi amaçlamış ve bunu ilk bölüm olan taharet kitabının çeşitli konularında gerçekleştirmişse de eserini tamamlayamayacağı endişesiyle diğer bölümlerinde yalnız Şiî rivayetleri vermekle yetinmiştir. Hadisleri kısa senedleriyle nakleden müellif, eserini tamamladıktan sonra *Meşyehatu Tehzîbü'l-ahkâm* adıyla bir ek kaleme almış ve burada kendilerinden hadis aldığı kişilerin sened zincirini vermiştir (Üzüm, 2003, 27, 5). Tûsî zaman olarak râviler çağından uzak olmakla birlikte, bir vasıtayla onlardan rivayet etmiştir. Her iki kitabında da senedleri hafzetmekle birlikte kitaplarının sonunda rivayette bulunduğu ricalin her birine ulaşan tariklerini zikretmiştir (Bâbilî, 1424, 2, 331).

Tûsî'nin *Tehzîb'*ine bakıldığında, onun *Kütüb-i erba'a*'nın diğer müellifleri Küleynî ve Şeyh Sadûk'tan birçok önemli noktada ayrıldığı dikkati çekmektedir. Her şeyden önce onun bu eseri şer'î hükümlere ilişkin bir çalışmadır. Diğer önemli bir husus, Küleynî ve Şeyh Sadûk'un aksine, birbiriyle çelişen ahbârı uzlaştırma çabası içindedir. O, çoğu kere isnadı kısa olan ahbârı tercih etmiş ve bu rivayetlerin sened zincirini de, kitabının sonunda zikretmiştir. Haberin senedinden ziyade metnine ağırlık vermesi, onun Murtaşâ ve Müfid'den almış olduğu akli kelam metodlarından istifade etmesinden kaynaklanmaktadır (Uyar, 2000, 115). Tûsî bu iki kitabında imamlardan naklen beş binden fazla ihtilâflı haberi zikrettiğini hatta imamlardan nakledilen haberler arasındaki ihtilâfın, Ebu Hanîfe, İmam Şafiî ve İmam Mâlik'in ihtilâfından daha fazla olduğunu da söylemektedir (Tûsî, 1417, 1, 137-138).

2. *el-İstibsâr fîmâhtulife mine'l-ahbâr*. Temel özelliği itibarıyla *Tehzîb'*in muhtasarı durumunda olan eser tertibi bakımından da ona benzemektedir. Kitapta müellifin sayımına göre 925 bab, 5511 hadis bulunmaktadır. Sayım farklılığı dolayısıyla bazı kaynaklarda bab sayısı 915, 930, hadis sayısı da 5531, 5558 olarak verilmiştir (Üzüm, 2003, 27, 5). Tûsî'nin bu kitabında da ahkâm hadisleri mevcut olup hadisler arasındaki ihtilâfları da gidermeye çalışmaktadır (Tûsî, 1364, 1, 3; Subhânî, 1421, 22). Te'lif târihi itibarıyla *Kütüb-i erba'a*'nın sonuncusu olmakla birlikte önemli fıkıh konularını kapsadığı ve rivayetleri sıralamakla kalmayıp bunlar arasındaki çatışmaları gidermeye çalıştığı için eser tarih boyunca Şiî hadis geleneği içinde büyük ilgi görmüştür. Haberlerinin tamamı muttasıl olmayan kitabın sonuna müellif önceki çalışmasında yaptığı gibi isnadla ilgili bir ek koymuş ve bu ekte kendisinden haber naklettiği kişilerin mâsum imamlara kadar uzanan sened zincirini vermiştir. Burada sayılan kişiler ve onların Hz. Peygamber'e ya da on iki imama ulaşan râvi zinciri *Tehzîb'*in *Meşyeha*'sı ile hemen hemen aynıdır (Üzüm, 2003, 27, 5)."

3. *Emâli's-Şeyh et-Tûsî*. Daha çok müellifin sünnetle ilgili imlalarını ihtiva eden iki ciltlik bir eserdir ve yayınlanmıştır (Öz, 2012, 41, 434).

1.2.3. Kelâm

1. *Temhîdü'l-usûl fi 'ilmi'l-keâm*. Hocası Şerîf el-Murtaşâ'nın *Cümelü'l-'ilm ve'l-'amel* adlı Şîa akaidine dair esaslarla birlikte bazı fikhî konuların da ele alındığı eserinin hacimli şerhidir.

2. *el-İktisâd fîmâ yete'allaku bi'l-i'tikâd*. Müellifin *Temhîdü'l-usûl*'ünün muhtasarıdır. Eserde ilim, amel, tevhid, adl, va'd, vaîd, nübüvvet, imâmet ve şer'î ibadetler gibi konular ele alınmaktadır. İmâmet bahsi hariç

Mu'tezilî anlayışın Şîa akaidine yansıdığı ortaya koyan eser *el-İktisâd fimâ yete'allaku bi'l-i'tikâd* adıyla yayımlanmıştır.

3. *Telhîsü's-Şâfi*. Şerîf el-Murtazâ'nın, hocası Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğnî* adlı eserinin imâmetle ilgili kısımlarına reddiye mahiyetinde yazdığı *eş-Şâfi fi'l-imâme*'sinin muhtasarıdır.

4. *Kitâbü'l-Gaybe*. On ikinci imamın 260/874 yılından itibaren başlayan küçük ve büyük gaybet dönemlerini, ilk dönemde görevlendirilen sefirleri ve imamdan onlara gelen tevkî'leri ele alan bir eserdir.

1.2.4. Fıkıh

1. *el-'Udde fi usûli'l-fikh* ('Uddetü'l-usûl). Kitapta yazıldığı döneme kadar tartışılan hemen bütün usûl meseleleri ele alınmış ve farklı mezhep görüşlerine yer verilmiştir.

2. *el-Mebsût fi'l-fikh*. İmâmiyye fikhının fer'î hükümleriyle ilgili olan kitap Tûsî'nin son eserlerindedir. Müellifin *en-Nihâye*'sinde özet şeklinde verilen pek çok mesele burada genişçe işlenmektedir.

3. *en-Nihâye fi mücerredü'l-fikh ve'l-fetâvâ*. Müellifin İmâmiyye fikhına dair diğer önemli bir eseri olup Şîi medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş.

4. *el-Îcâz fi'l-ferâiz ve'l-mevâris*. *en-Nihâye*'nin ilgili kısımlarının özetidir.

5. *Kitâbü'l-hilâf* (*el-Hilâf fi'l-ahkâm, Mesâilü'l-hilâf*). Fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilâfları konu edinmektedir.

6. *Resâilü's-Şeyh et-Tûsî* (*er-Resâilü'l-'aşr*). Müellifin daha çok fıkıh konularında yazdığı çeşitli risâlelerinden oluşmaktadır.

7. *Misbâhu'l-müctehid*. İbadet ve dua hakkında yazılmış bir eserdir.

8. *el-Cümel ve'l-'ukûd* (*fi'l-'ibâdât*). İbadetleri ve bazı şer'î akidleri sade bir dille ve özet halinde anlatmak amacıyla yazılmıştır.

1.2.5. Tabakat/Ricâl

1. *el-Fihrist* (*Fihristü't-Tûsî*). Şîa ricâl ve ulemâsının alfabetik sıraya göre ele alınıp eserlerinin incelendiği bir kitaptır.

2. *İhtiyârü ma'rifeti'r-ricâl*. Keşşî'nin *er-Ricâl*'inden oluşturulan, çok sayıda Şîi âlimi ve ileri gelenlerini içeren bir eserdir.

3. *Ricâlü't-Tûsî* (*er-Ricâl*). Hz. Peygamber'den ve Ehl-i beyt'ten rivayette bulunan râvilerin on ikinci imam dönemine kadar alfabetik sıraya göre kaydedildiği güvenilir Şîa hadis ricâlî kitaplarındandır.

2. TÛSÎ'YE GÖRE HABER-İ VÂHİDİN SİHHATİNE DELALET EDEN KARİNELER VE AMEL EDİLEBİLMESİNİN ŞARTLARI

2.1. Hadis Literatüründe Haber-i Vâhid

Hız. Peygamber'den rivayet edilen haberlerin çoğunluğunu teşkil eden daha çok ameli ve ahlaki konulardan oluşan, itikad konularında kesin delil olarak kabul edilmeyen haber-i vâhid (âhâd haber), ashâbdan son nesle varıncaya kadar râvilerin rivayetiyle sabit olan ve tevatür derecesine ulaşmayan haberdir (Yavuz, 2012, 14, 348). Haber-i infirâd da denilen haber-i vâhid Hız. Peygamber'den rivayet edilen hadisler, sahâbe ve tabiinden nakledilen haberler için kullanılmakla birlikte hadiste ve diğer İslâmî ilimlerde zikredildiğinde daha ziyade Resûl-i Ekrem'den rivayet edilen hadisler akla gelir. Hadis ilminde, haber-i vâhid için bu genel tarifin dışında özel olarak sahih ve hasen haberin tarifine denk bir tanım da yapılmaktadır. Buna göre haber-i vâhid, mütevâtir sünnetin dışında kalan ve Resûlullah'tan itibaren adâlet ve zabt sıfatlarını taşıyan bir veya iki yahut tevatür derecesine ulaşmayan sayıda sahâbenin, daha sonra tâbiinin ve tebeu't-tâbiinin rivayet ettiği, kendisinde şazlık ve illet bulunmayan ve zann-ı galib ile sabit olan habere denir.

Haber-i vâhid etrafında yapılan tartışmalar sebebiyle bu terim mahiyet ve kavram bakımından tarih içinde iki defa anlam değiştirmiş, ilk zamanlar "bir veya birkaç kişinin haberi" anlamına gelirken daha sonra "mütevâtir seviyesine ulaşmayan haber" manasında kullanılmıştır. Hadisçiler, usûlcüler ve fakihler tevatür derecesine ulaşmayan bir haberi "âhâd haber" kabul ettikleri için haberi nakleden râvi sayısının bir, iki, üç veya daha fazla olması arasında fark yoktur. Terimin ikinci tanımı, haber-i vâhidlerin dinde delil olup olmayacağı hususuyla ilgili olup fikhın tedvin edilmeye başlandığı II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında vehim, şek, zan ve yakîn gibi akli konuların İslâm toplumunda yayılmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır (Ertürk, 1996, 16, 349). Haber-i vâhidin dinde delil olup olmadığına dair görüşlerin, I. (VII.) yüzyılın sonlarına doğru

itikâdî mezheplerin ortaya çıkması ve fıkhn II. (VIII.) yüzyılın ilkyarısında tedvin edilmeye başlanmasıyla birlikte zuhur ettiğini söylemek mümkündür (Ertürk, 1996, 16, 350).

Ehl-i hadîs haber-i vâhid'i, *ister bir kişinin isterse daha fazla kişinin rivayeti olsun kendisinde mütevâtir haberin şartlarının bulunmadığı haberdir* şeklinde tanımlamaktadır (Kâsimî, 2012, 234). Bir diğer ifadeyle haber-i vâhid doğruluğu veya yalan olduğu tam olarak bilinmeyen yani zan ifade eden haber demektir. Bu durumda haberin râvisi adalet ve zabt sahibi kimse ise zann-ı gâlib haberin doğru olduğu, yalancılıkla tanınan kişinin haberinin yalan olduğu yönünde olur. Mechûlû'l-hal olanın haberi de yine her iki ihtimali mümkün kılar (Filimbân, 2000, 32).

Şîî alimlerin haber-i vâhid tanımları da hadisçilerin tanımıyla aynıdır. Şu kadar var ki onlar Hz. Peygamber'den gelen yerine masum olanlardan gelen demek suretiyle imamlarından gelen rivayetleri haber kabul etmektedirler. Tûsî'ye göre haber-i vâhidin tanımı şöyledir: "*Bir haber her ne zaman (sihhatine delalet eden) karinelere birinden tecerrüt ederse kesinlikle haber-i vahittir* (Tûsî, 1417, 1, 145)." Tûsî'nin hocası olan Şerif Murtaşâ'nın tanımı ise; "*Hz. Peygamber'in söylediği kesin olarak bilinmeyen her habere velev ki birden çok kimse tarafından rivayet edilse bile âhad haber denir*" şeklindedir (Murtaşâ, 1405, 2, 264).

Ca'fer es-Subhânî'nin haberler ve râviler hakkında söyledikleri Şîa'nın konu hakkındaki görüşünü özetlemektedir: "*Haberin kısımları vardır: Haberin doğruluğu veya yalan olduğu zaruri olarak bilinebilir. Mütevâtir haber doğru olduğu kesin olarak bilinen haberdir. Mütevâtirin kesin olduğuna işaret eden ise karinelere dir. Haber, doğru veya yalan olduğu kesin olarak bilinmeyen haber ise buna haber-i vâhid denir. Haber-i vâhid şayet sihhatine delalet eden karinelere sahip değilse genellikle ilim ifade etmez (Subhânî, 1421, 163-165). Rical kitaplarına müracaat etmekten maksat râvilerin adalet sahibi olduklarını tespit etmek ise de bu tam olarak mümkün değildir. Çünkü bu kitapların yazarları râvilerle muasır değillerdir. Onlar sadece râvilerle muasır veya onlara yakın zamanlarda yaşamış alimlerin eserlerinden aktararak bilgi vermektedirler (Subhânî, 1421, 23)."*

Subhânî'nin haber-i vâhid hakkında söylediği *habere bitişen karinelere* makalenin ilerleyen bölümlerinde zikredileceği üzere Tûsî'nin de işaret ettiği karinelere dir ki ona göre haber-i vâhid bu karinelere sahipse amel etmek vacip olmaktadır. Ancak bu vucûbiyyet haberin sihhatinin kesinleşmesi sebebiyle değil, ona bitişen karinelere sebebiyledir.

2.2 . Haber-i Vâhidin Sıhhatine Delalet Eden Karinelere

Haber-i vâhid konusunda Tûsî'nin kanaati "*Haber-i vâhid ilim gerektirmez. Ancak aklen, haber-i vâhid ile amel etmek suretiyle ibadette bulunmak caizdir. Şeriatla haber-i vâhid ile amel etmenin cevazına dair rivayetler varid olmuştur*" şeklindedir. Ancak ona göre bu cevaz bir tarik-i mahsusa mevkuftur ki o da haberin Tâife-i muhikka'dan ve rivayetinde ihtisas sahibi kimselerden rivayet edilmesi ve râvinin, haberinin kabul edilmesini mümkün kılan adalet ve diğer vasıfları haiz olmasıdır (Tûsî, 1417, 1, 100). Tûsî'nin haber-i vâhid konusunda kendi ifadesiyle benim mezhebim diyerek tercih ettiği görüş şudur:

"*Haber-i vâhid imamete kail olan ashabımızdan nakledilmekte olup, Resulullah veya imamlardan rivayet edilirse; râvi cerh edilmemiş ve rivayetinde sedîd (doğru/isabetli) olursa; haberin içeriğinin sihhatine delalet eden bir karine bulunmasa bile o haberle amel etmek caiz olur. Çünkü haberin sihhatine delalet eden bir karine bulunursa, karineye itibar olunur ve bu da ilmi gerekli kılar. Biz karinelere neler olduğunu bundan sonra zikredeceğiz (Tûsî, 1417, 1, 126)."*

Tûsî'nin söylediklerine göre haberin sihhatine işaret eden karinelere Kur'ân'a, sünnete, icmâ ve tevatüre uygunluk gibi şeylerdir. Şu kadarı bilinmektedir ki Tâife-i muhikka'nın âhad haberleri delil olarak kullanıp amel ettikleri her meselede haberler bu karinelere sahip değildirler. Çünkü imamlardan nakledilen sözler arasında çok sayıda ihtilaf olduğu gibi, birçok meselede Kur'ân ile istidlalde bulunmak da mümkün değildir. Çünkü fıkhi fetvalarda geçen birçok mesele Kur'ân'da sarahaten veya zımnen zikredilmemektedir. Mütevâtir sünnet de böyledir. Ahkâma dair sınırlı sayıda mesele hariç mütevâtir sünnette de yeterli delil bulunmamaktadır. İmamların sözlerindeki ihtilaflar sebebiyle bu meselelerde tam bir icmâdan bahsetmek de mümkün değildir. Bütün bunlar göstermektedir ki Tâife-i muhikka mutlak surette karinelere bulunan haberlerle amel etmemiş, karinesiz haberlerle de amel etmişlerdir. Tâife'nin bu karinesiz haberlerle amel ettiklerinin delillerinden birisi de aralarında bulunan ihtilaflardır (Tûsî, 1417, 1, 135-136). Tûsî Tâife'nin ihtilafları konusunda da örnekler zikretmektedir:

"*Ben onların bu haberlerle amel etme konusunda değişik görüşler benimsediklerini gördüm. Onlardan bazıları taharet, diyet, ibadetler, ahkâm, muâmelât, ferâiz ve daha başka fıkhi konularda; Ramazan orucunu hesaplamak ve ru'yet-i hilâl gibi diğer konularda arkadaşının verdiği fetvadan başka bir fetva vermektedir. Yine üç talakla boşanmanın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda da ihtilafları vardır. Onların taharet konusunda hiçbir şeyin necis yapmayacağı suyun ve ölçüğün miktarı konusundaki ihtilafları,*

başı ve ayakları mesh etmek için yeniden su almanın gerekliliği, nifasın müddetinin en fazla kaç gün olduğu, ezan-kamet ve fikhın diğer bazı konularındaki ihtilafları da böyledir. Hatta öyle ki Tâife'nin alimlerinin o konuda ihtilaf ettiklerini veya bir meselede farklı fetvalar verdiklerini görmediğim hiçbir konu yoktur (Tûsî, 1417, 1, 136-137)."

Tûsî imamlardan gelen haberler arasındaki ihtilaflar konusunda mezhep içerisinde gelebilecek eleştirilere ve kendisinin fitne ehli olmak gibi ithamlara maruz kalma ihtimaline de aldırış etmeden öz eleştiri veya değerlendirme diyebileceğimiz şu sözleri söyleyebilme cesaretini de göstermektedir:

"Ben *el-İstibâsâr* ve *Tehzîbu'l-ahklâm* adıyla bilinen kitaplarımda fıkhi konularda imamlardan birbiriyle çelişen (muhtelif) beş binden fazla hadis zikrettim. Bu hadislerin çoğunda Tâife'nin bunlarla amel etme konusundaki ihtilaflarını da zikrettim ki bu ihtilaflar gizlenemeyecek kadar çoktur. Hatta öyle ki ahkâm konusunda onların ihtilaflarını düşünürsen Ebû Hanîfe, İmam Şâfiî ve İmam Mâlik'in ihtilaflarından daha fazla olduğunu görürsün. Bununla birlikte bu büyük ihtilafa rağmen onların arkadaşıyla birlikteliğini kesmediğini, kendisine muhalefet edilmesinden sakındırmadığını, birbirlerini dalalet ve fasıklıkla itham etmediklerini de görürsün. Şayet bu haberlerle amel etmek caiz olmasaydı, bu durum nasıl mümkün olabilirdi ki? Kendisinde olan haberle amel eden kişi (sadece) onu sahih kabul edecek olsaydı, ona muhalefet eden kimse bu durumda hatalı ve çirkin bir şeyi irtikâp eden birisi olmuş, böylece fasıklıkla nitelendirilmeyi de hak etmiş olurdu. Onların böyle yapmayı aksine davranmaları her birinin kendi dayanağı olan haberlerle amel etmesinin cevazına delildir (Tûsî, 1417, 1, 137-138)."

Tûsî'ye göre bunun aksini iddia etmek ve ihtilaflı rivayetlerden sadece birisinin kesin delil olabileceğini ve bu delile muhalif fetva vermenin veya amel etmenin fasıklık olduğunu söylemek, bütün Tâife'yi fasıklıkla itham etmek ve mütekaddimûn şuyûhun tamamını dalalet üzere olmakla ilzam etmek anlamına gelmektedir ki bu görüşe muvafakat etmek kesinlikle mümkün değildir. Hatta bu şekilde düşünen kimseyle konuşmak iyi bir şey olmayıp, sükût ederek onu görmemezlikten gelmek gerekir. Kaldı ki Tâife-i muhikka'nın ihtilaf ettiği her ameli güzel ve caiz görmek gerekir. Hata etmiş olsalar bile Şîa'nın usûlüne göre her hata ve kabih-i kebir olan davranış için *onların hatası küçük günahdır* demek mümkündür. Bu şekilde düşünmek onların Mu'tezile'nin görüşüne göre fasıklık ve dalaletle suçlanmasını da düşürmüş olur. Tâife-i muhikka bu şekilde düşündükleri için aralarındaki dostluk ve ilişkiyi kesmemişler, birbirlerini fasıklık ve dalaletle suçlamaktan kaçınmışlardır (Tûsî, 1417, 1, 139). Tûsî söylediklerine bu itirazların gelebileceğini belirttikten sonra kendisini şu şekilde savunmaktadır:

"Evet, Tâife arasında vaki olan saydığınız bu ihtilafların hepsiyle ilgili olarak birbirlerini reddetme/inkar etme durumları olmuştur. Kendileri gibi düşünmeyenleri fasıklıkla suçlamışlar hatta nice kerelerde bunu tekfir etmeye kadar götürmüşlerdir. Bunlar gizlenemeyecek kadar meşhurdurlar. Hatta onlardan birçoğu soruda zikrettiğiniz mezheplerden (gulât) olup da kendisine muhalefet edenlerin rivayetini cerh sebebi olarak görmüştür. Bu konuda kitaplar yazmışlar ve yine imamlardan bu kişileri reddeden sözler sadır olmuştur (Tûsî, 1417, 1, 140). Onların teccîm, teşbîh, sûret, ğlûv ve diğer konulardaki reddiyeleri böyledir. Aynı şekilde imamları belirleme konusunda muhalefet edenlerin durumu da böyledir. Çünkü onlar Fetahiyye, Vâkîfe, Nâvûsiyye ve diğer değişik fırkalardan olanların rivayetlerini alıyorlar ancak bunu kabul etmiyor ve iltifat etmiyorlardı. Şayet onların haber-i vâhidle amel etme konusundaki ihtilafları, işaret ettiğimiz mezhep ihtilaflarının yerine geçecek olsaydı bu konuda da aynı yolu takip etmeleri, kendileri gibi düşünmeyenlerin rivayetlerini hepten reddetmeleri gerekirdi. Her kim kitaplara bakar, Tâife'nin hallerini ve sözlerini ortaya koyar incelerse durumun bunun tersi olduğunu görür (Tûsî, 1417, 1, 139)."

Tûsî'nin bu savunmasına göre Tâife'nin birbirlerini aralarındaki ihtilaflar sebebiyle çirkin görmemesi ve fasıklıkla itham etmemesi, şeriata müteallik konulardaki muhtelif haberlerle amel edilmesinin cevazına delalet etmektedir. Bu da ilim ifade eden bir yolla gelen haberlerle amel etmeleri gibi doğru bir iş yaptıklarına işaret etmektedir. Oysa onlar cebr, teşbîh, teccîm, Allah'a suret/şekil isnadı ve daha başka konularda, imamların belirlenmesi konularında da ihtilaf etmişlerdir. Bütün bunlara rağmen onlar birbirleriyle dostluklarını kesmemişler ve kendilerine muhalefet edenleri reddedip dalaletle itham etmemişlerdir. Bir diğer önemli husus da bizzat Ca'fer es-Sâdık tarafından lanetlenen ve sapık olmakla itham edilen Ebü'l-Hattâb (Kâtib, 2009, 33)⁴ gibilerin rivayetlerine Şîî hadisçiler eserlerinde yer vermektedirler (ki Küleynî, Ebü'l-Hattâb'ın da râvisi olduğu onlarca rivayet aktarmaktadır). Her ne kadar Tûsî *onların dalalet ehli olmadan önceki rivayetlerine yer vermişlerdir veya biz onların tek başlarına rivayet*

⁴ Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb el-Esedî. Meclisî *Bihâru'l-envâ'* da Keşşî'den naklen Ca'fer es-Sâdık'ın şu sözünü zikretmektedir: "İmamın yanında Ebü'l-Hattâb zikredildi o da şöyle dedi: Allah ona da, onun ashabına da, bu lanetten rahatsız olana da, bu konuda tevakkuf edene de lanet etsin (Meclisî, 1983, 27, 318-319). Yine İmam Ca'fer şöyle demektedir: "Şeytanların her günahkâr iftiracıya indiği gibi indiği kimseleri size bildireyim mi? Onlar şu yedi kimsedir: el-Muğîre, Beyân, Sa'ûd, Hamza b. İmâre el-Berberî, el-Hâris eş-Şâmî, Abdullah b. el-Hâris, Ebü'l-Hattâb." (Kâtib, 2009, 33)

ettikleriyle amel etmemekteyiz, belki bunlar rivayetlerin içeriği dışında bir itikat üzere dirler gibi gerekçelerle savunma yapsa da bütün ihtimalleri göz önünde bulundurduğumuzda Tûsî'nin söyledikleri tutarlılık açısından sıkıntılıdır. Onun ihtilâfu'l-hadîs konusunda imamların sözleriyle hadisçilerin rivayeti çelişirse hangisinin tercih edileceğine dair görüşünü; "Fâsıkların haberine itimat edecek değiliz" şeklinde açıklaması rical konusunda da mevşûkiyet ve itkândan ziyade mezhep taassubunu önelediği anlamına gelmektedir.

Bu konuda Tûsî'nin söylediklerinden hareketle şu değerlendirmeyi yapmak mümkündür: Tûsî haber-i vâhidlerle amel konusunda Tâife-i muhikka'nın sadece bilinen haber-i vâhidlerle amel etmeyip, bu haberlere bitişen karinelere sebebiyle amel ettiklerini söyleyerek aslında zımnen haber-i vâhidlerle amelin aklen caiz olduğu yönündeki görüşüne de muhalefet etmekte ve bir yönüyle tutarsız bir iddiada bulunmuş olmaktadır. Şayet mezhebin otoriteleri bile bu haberlerin lafızlarıyla amel etmemiş ve karinelere itimat etmişlerse o zaman karinesi olmayan haberlere güvenilememesi ve amellerin de bu haberlere dayandırılmaması gerekir. Yine imamların sözleri arasındaki ihtilafları ve delillerin te'âruzunu da göz önünde bulundurursak, Tâife'nin icmâ olan konular dışında, karinesi olan haberlerle amel etmelerine de güvenilmemesi gerekir. Çünkü imamlar iki haber de Kur'ân'a uygunsuz ve yine iki haber de sünnete, taifenin ameline uygunsuz nasıl davranılması gerektiğini soranlara cevaplar vermiş, yol göstermişlerdir. Dolayısıyla karinelere haberler arasında da çelişkiler olduğu imamların bu cevaplarından anlaşılmaktadır. Bu durumda haberin karinesi olması da her zaman yeterli olmamaktadır.

3. HABER-İ VÂHİDLERİN KABULÜNDE RAVİLERLE İLGİLİ KRİTERLER

3.1. Müttehem ve Zayıf Râvilerin Haberleri ve Râviler Arasında Tercih Kriterleri

Müttehem olan ve zayıf olduğuna hükmedilen râvilerin rivayetleri de aynı şekilde değerlendirilir. Şayet onların rivayetlerini destekleyen ve sıhhatine delalet eden başka bir rivayet varsa onunla amel gerekli olur. Onların rivayetlerinin sıhhatine şahadet edecek bir delil yoksa bu durumda tevakkuf etmek gerekir. Nitekim bu sebepten ötürü Şîa durumu böyle olan kimselerin birçok haberleri karşısında tevakkuf etmişler, onların haberlerini rivayet etmemişler ancak yazdıkları eserlere (*Fihrist*'lerinde) onlara yer vermişlerdir (Tûsî, 1417, 1, 151).

Tûsî muhalif haberlerden birisinin râvisi diğerine göre daha güvenilir ise güvenilir olanın tercih edileceğini söylemektedir. Râvilerden hangisinin tercih edileceğine dair Tûsî'nin ileri sürdüğü en önemli kriter adalettir. Adaletle kast edilen ise râvinin hakka inanan (Şîi), basiret sahibi (mustebzir), dininde güvenilir, yalandan kaçınan ve rivayetinde yalancılıkla itham olunmayan birisi olmasıdır (Tûsî, 1417, 1, 148).

Görüldüğü üzere Tûsî râvinin adalet sahibi, cerh edilmemiş ve rivayetinde sedîd olmasını şart koşmaktadır. Ancak şu kadar var ki ona göre Şîi olmak adalet vasfının son derece önemli bir parçasıdır. Ayrıca haberin Şîi ulema ve râviler yoluyla gelmesi gerekmektedir. Çünkü Şîa'nın inancına sahip olmayan veya muhalif rivayetler nakleden kişiler fâsık hükmündedir ve onların rivayetlerine güvenmek doğru değildir.

Şayet râvi Şîa'nın inancına muhalif olmakla birlikte imamlardan rivayette bulunan birisiyse rivayet ettiği habere bakılır. Şîi ve güvenilir râvilerden ona muhalif olan bir rivayet varsa muhalif râvinin haberinin atılması vacib olur. Eğer haberinin atılmasını gerektirici bir rivayet yok, aksine ona muvafık bir haber varsa bu durumda o haberle amel etmek gerekli olur.

Şayet Fırka-i muhikka'dan Şîi olmayan râvinin rivayetine muvafık veya muhalif bir rivayet yoksa ve bu konuda onlardan gelen bir kavil (fetva) da bilinmiyorsa aynı şekilde o haberle de amel etmek gerekli olur. Bunun gerekçesi İmam Sâdık'tan rivayet edilen şu sözdür: "Şayet karşılaştığımız bir olayda bizden rivayet edilen bir hüküm bulamadıysanız, Ali'den rivayet edilenlere bakın ve onunla amel edin (Meclisî, 1983, 2, 253)."⁵

Tûsî'ye göre tam da bu sebeple Tâife yani Şîa, Hafis b. Gıyas⁶, Ğıyas b. Kellûb⁷, Nuh b. Derrâc⁸, es-Sekûnî⁹ ve Âmm'e'den¹⁰ olan (yani Şîi/imâmî olmayan) daha başka kimselerin imamlardan yaptıkları münker görülmeyen ve hilafına haber bulunmayan rivayetlerle amel etmiştir (Tûsî, 1417, 1, 149).

⁵ Meclisî kaynak olarak Tûsî'nin *el-Udde*'sini zikretmektedir.

⁶ Hafis b. Ğıyas b. Talk b. Muâviye b. Mâlik b. el-Hâris b. Sa'lebe en-Neha'î Ebû Amr el-Kûfî, Hârûn Reşid döneminde Bağdat'ın Şarkıyye bölgesinde kadılık yapmıştır. Hârûn Reşid daha sonra onu Kûfe kadılığına tayin etmiştir. İbn Ma'in ve daha başkalarından sika olduğu nakledilmiştir. Ca'fer es-Sâdık ve daha başka kimselerden rivayette bulunmuştur. Hakkında Ebû Zur'a *ömrünün sonlarına doğru hıfzı kötüleşti, kitabından yazarak nakledenlerin rivayeti salihdir*, Yakub b. Şeybe ise *şayet kitabından rivayet ettiyse sebtir* demiştir. (Zehebi, 1995, 2, 331-332; İbn Hacer, 1325, 2, 415-418). Şîi kaynaklarda İmam Muhammed Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'tan rivayetleri vardır. Şîiler onu Âmm'e'den sika ve sadûk birisi olarak kabul etmektedirler.

⁷ Tûsî'nin verdiği tam ismiyle Ğıyas b. Kellûb b. Feyhes el-Cebelî, Ehl-i beyt imamlarından rivayetleri vardır. Necâşi İbn Şâzân'dan naklen, Tûsî ise Müfid'ten naklen *onun kitabı vardır* şeklinde rivayet etmektedirler. Ğıyas'ın Mutarrif b. Semurâ'dan rivayetlerini derlediği bir nüshası olmakla birlikte Dârekutnî onu *zayıf* bulmuştur (Zehebi, 1995, 3, 338; İbn Hacer, 1325, 4, 423).

Şayet râvi İsnâaşeriyye'den ayrılan Fetahiyye, Vâkife, Tâvûsiyye ve diğer Şiî fırkalardan ise rivayet ettiği şeye bakılır;

a) Onun rivayetini destekleyen bir karine varsa veya güvenilir kimselerden rivayet edilen başka bir haber varsa o haberle amel gerekli olur.

b) Güvenilir kimselerden gelen muhalif bir haber varsa onu almak ve amel etmek gerekli olur.

c) Muhalif bir rivayet yoksa ve Tâife'nin o rivayetin hilafına amelde bulunduğu da bilinmiyorsa, şayet râvi asl-ı itikadında hatalı yani Şîa dışında bir mezhepten bile olsa, emaneti güvenilir ve rivayetinde ısrarlı ise aynı şekilde o rivayetle de amel gerekli olur.

Yine Tûsî'ye göre bu sebepten dolayı Tâife, Abdullah b. Bükeyr ve daha başka Fetahiyye mensuplarının, Semaa b. Muhrân, Ali b. Ebî Hamza¹¹ ve Osman b. İsa¹² gibi Vakıfe mensuplarının, Benû Feddâl, Benû Sumâa, Tatarlar¹³ ve daha başkalarının rivayet ettiği ve hilafına herhangi bir rivayet bulunmayan haberler ile amel etmişlerdir (Tûsî, 1417, 1, 150).

3.2. Fâsık ve Mecrûh Râvilerin Haberleri

Bazı fiillerinde hatalı olan ve cerh edilmiş kimselerin fiillerini işleyen fâsık râvi şayet rivayetlerinde güvenilir ve müteharriz (zabtı sağlam) bir kimse ise onun bu durumu haberini reddetmeyi gerektirmez. Yani onun haberiyle de amel etmek caiz olur. Çünkü rivayette istenilen/aranan adâlet hâsıl olmuştur. Cerh sebebi olan fâsık kişinin şahadetine manidir, haberini kabule mani değildir. Bu sebeple Tâife bu durumda olan bazı kimselerin haberlerini kabul etmişlerdir. Bu hal üzere olan râvilerin rivayet ettiği iki haberden birisi sakındırma diğeri ise mubahlık iktiza ediyorsa hangisini tercih etmek daha evladır diye sorulacak olursa: Bu durumda Tûsî'nin mezhebi tevakkuf etmek olup haberlerden birisini ihticac yönünden esas almak diğeri ise terk etmek mümkün değildir. Çünkü hem sakındırma hem de mubahlık şer'î hükümler olup aralarında tercihte bulunmak mümkün değildir. Ancak haberler arasında birini diğeri tercihte bulunmamakla birlikte haberlerden dilediği ile amel etme muhayyerliği de söz konusudur.

Şayet iki râviden biri haberi lafız diğeri mana ile rivayet ediyorsa, mana ile rivayet edenin durumuna bakılır. Eğer zabt şartlarını haiz olup, bu işi iyi bilen birisiyse lafzen veya manen rivayet edilen haberlerden biri diğeri tercihten edilmez. Çünkü râvinin lafız ile rivayet etmesi mümkün olduğu gibi manen rivayet etmesi de caizdir. Râvi bu iki şekilden hangisiyle rivayet etmeyi kolay buluyorsa o şekilde rivayet edebilir. Ancak haberi mana ile rivayet eden kişi, manayı zabt konusunda yeterliliğe sahip değilse veya manayı karıştırmış olması muhtemelse o haberi lafız olarak rivayet edenin rivayeti esas alınmalıdır (Tûsî, 1417, 1, 150).

Râvilerden biri ilim, fıkıh ve zabt yönünden diğeri göre daha iyi durumda ise onun haberini diğeri haberine tekaddüm edip tercih etmek gerekir. Tûsî'ye göre Şîa (Tâife) bu sebeple Zurâre, Muhammed b. Müslim, Büreyd, Ebû Basîr, Fudayl b. Yesâr ve benzeri hafız ve zabit (zabtı sağlam) olanların rivayetlerini, durumu böyle olmayanların rivayetlerine tercih etmiştir.

⁸ Nûh b. Derrâc en-Nehâî el-Kûfî el-Kâdî, Harun Reşid kendisini Kufe daha sonra da Bağdat'ın doğusuna kadı olarak görevlendirmiştir. Ebû Hanîfe, İbn Şübrîme ve İbn Ebî Leylâ'dan fıkıh almış, onlardan, A'meş, Saîd b. Mansûr ve daha başkalarından rivayette bulunmuştur. Hakkında İbn Adî çok rivayet eden birisi değildir derken, İbn Maîn sika değildir, Nesâî ve daha başkaları zayıf demişler, Ebû Dâvûd ise yalancadır, hadis uydurur şeklinde kanaat belirtmiştir. Hicri 182 yılında öldüğü söylenmiştir (Zehebi, 1995, 4, 276). İmam Ca'fer-i Sâdık'ın ashabından ve sözlerini rivayet edenlerdendir. Burada Tûsî'nin zikretmesi hariç diğer Şiî müelliflerin onun Şiî olduğunu söylemektedirler. Necâşî onun oğlu Eyyûb'un tercemesinde şöyle demektedir: Kûfe'de kadı olup itikadî sahih birisiydi. Şîa'dan olup durumunu gizlerdi. Keşşî şöyle demiştir: Ebû Ca'fer Hamdân b. Ahmed el-Kûfî'ye Nûh b. Derrâc'ı sordum, Şîa'dandır dedi... (Hûî, 1992, 20, 196).

⁹ İsmail b. Ebi Ziyâd es-Sekûnî eş-Şaîrî, Musul kadılığı yapmıştır. İbn Adî onun hakkında münkeru'l-hadis olup Şu'be, Sevr b. Yezîd ve İbn Cüreyc'den rivayette bulunurdu demektedir. İbn Hibbân deccâl (uydurma hadis aktaran) olup kötülük dışında kitapta onun ismini zikretmek helal olmaz demiştir. Ezdî'nin münkeru'l-hadis dediği İsmail b. Ziyâd el-Medenî de muhtemelen budur. (Zehebi, 1995, 1, 230-231; İbn Hacer, 1390/1971, 1, 407). Tûsî onu Âmm'e'ye nisbet etmekte olup İmam Bakır ve Sâdık'ın ashabındandır.

¹⁰ Âmm'e kelimesi genel anlamda Şiî olmayan herkes için kullanılan bir kavramdır. Kendilerini Ehl-i sünnet'ten ayırmak için kullandıkları en önemli kavram ise Hâssa'dır. Sözlükte "bir şeye yakın, özel" anlamlarına gelen Hâssa terimiyle İmâmîyye Şîa'sı, zıt anlamdaki Âmm'e terimiyle de Ehl-i sünnet kastedilmektedir (Kuzudîşli, 2017, 49-50).

¹¹ Ali b. Ebî Hamza el-Betâînî el-Kûfî, İmam Sâdık ve İmam Kazım'ın ashabından ve sözlerini rivayet edenlerdendir. Kendisi Vakıfe mezhebinden kabul edilmektedir. (Buradan itibaren isimler hakkında kaynak verilmeyen bilgiler el-Udde'nin tahkikini yapan Muhammed Rızâ el-Ensârî el-Kummî'nin verdiği bilgilerdir).

¹² Ebu Anr Osman b. İsa el-Âmirî, İmam Kazım ve İmam Rıza'nın ashabından fakih ve muhaddistir. Vakıfe'nin önemli şahıslarından ve şeyhlerinden kabul edilir.

¹³ İkinci asırda Şîa'nın bilinen ailelerindedirler. İçlerinden fıkıh ve hadiste öne çıkmış kimseler vardır ki onların en meşhuru et-Tâtârî nisbetiyle bilinen Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Muhammed et-Tâî'dir. Tatarîyye denilen elbiseler sattığı için kendisine bu lakap verilmiştir. İmam Kazım'ın ashabından fakih ve muhaddis bir kimsedir. Vakıfiyye'den olup mezhebine ısrarla bağlıydı. Buna rağmen sıdkı vesakat ile vafedilmiş ve İmamiyye onun rivayetleriyle amel etmiştir.

Râvilerden biri rivayetinde müteyakkız (dikkatli) diğeri gaflet ve bazen de nisyan sadır olan birisi ise zâbit ve müteyakkız olanın haberini diğerin haberine tercih etmek gerekir. Çünkü rivayetinde sehiv ve şüpheye düşen veya galat sahibi olana adil bile olsa bu konuda güvenilmez. Ancak bu durum râvinin adâletini münâfî değildir.

Râvilerden biri haberi sema ve kıraat yoluyla diğeri ise icâzetten rivayet ediyorsa, sema yoluyla rivayet edenin haberi icâzet yoluyla rivayet edenin haberine tercih edilir. Ancak icâzetten rivayet eden maruf bir Asl'dan¹⁴ veya meşhur bir *Musannef*ten rivayet ediyorsa o durumda birinin diğesine tercih durumu ortadan kalkar.

Râvilerden biri bütün rivayetlerinde sema yoluyla işittiğini zikrediyor diğeri ise kitabından rivayet ediyorsa, kitabından rivayet eden râvinin durumuna bakılır: Şayet kitabındaki bütün rivayetlerin sema yoluyla alındığını söylerse, başkasının rivayeti onun rivayetine tercih edilmez. Çünkü o râvi tafsilatını ve defterindeki bütün rivayetleri bizzat işittiğini ayrı ayrı söylemese bile ezcümle defterindeki rivayetlerin hepsini işittiğini zikretmiştir (Tûsî, 1417, 1, 153).

Râvilerden biri maruf diğeri mechûl bir kimse ise, maruf olanın haberi mechûl olanın haberine tercih edilir. Çünkü mechûl râvinin haberinin reddedilmesini gerektiren bir vasfının olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir.

Râvilerden biri senedindeki isimleri açıklıyor diğeri ise tedlîs yapıyorsa bu, haberin birinin diğesine tercih edilme sebebi değildir. Çünkü tedlîs, râviyi bilinmeyen bir isim veya vasıfla zikretmek veya râviyi bir kabileye veya sanata nisbet etmektir. Bununla birlikte râvi bunlardan başka isim ve nisbetlerle tanınmaktadır.

Râvilerden biri senetteki râvilerin hepsinin isimlerini veriyor, diğeri ise *mürsel* olarak rivayet ediyorsa bu durumda şuna bakılır: Şayet *mürsel* olarak rivayet eden sadece sika ve güvenilirliği kabul edilen kimselerden irsalde bulunduğu bilinen birisi ise diğerin haberi onun haberine tercih edilmez. Tûsî'ye göre Tâife bu sebeple Muhammed b. Ebi Umeyr, Safvân b. Yahya, Ahmed b. Muhammed b. Ebi Nasr ve sika râvilerden oldukları bilinen; kendilerinin de ancak sika kimselerden rivayet ve irsalde buldukları; başkalarının da onların senetlerini açıkladığı bilinen diğer bazı kimselerin rivayetlerini eşit seviyede görmüş ve onların infirâd ettikleri *mürsellers* ile amel etmişlerdir. Ancak bununla birlikte infirâd edenin haberi ile amel etmeyi gerekli kılıcı bir delil oluncaya kadar onun rivayeti karşısında tevakkuf etmek gerekli olur (Tûsî, 1417, 1, 154).

Mürsel haberler infirâd ettiğinde yukardaki paragrafta zikredilen şartlar bulunursa onunla amel caiz olur. Tûsî bu görüşüne delil olarak haber-i vâhidlerle amelin cevazına işaret eden delilleri zikretmektedir. Çünkü Tâife *müsned* rivayetlerle amel ettiği gibi, *mürsel* haberlerle de amel etmiştir. Bunlardan birinde ta'n olunan diğesinde de aynı şekilde ta'n olunmuştur. Aynı şekilde birinde caiz olan, diğesinde de caizdir. Yani bu açıdan bakıldığında *mürsel* haber ile *haber-i vâhidin* durumu arasında bir fark yoktur.

İki *mürsel* haberden biri sakındırma diğeri mubahlık içeriyorsa bu durumda tevakkuf etmeyi tercih eden Tûsî'ye göre her iki haberin hükmü de şeriata uygun olup bunlardan biriyle amel evla bir durum değildir. Şayet haberlerden birisini diğesine tercih edecek karineler yoksa muhayyer olunur. Yani bu durumda kişinin uygun gördüğü haberle amel etmesi caiz olur. Çünkü bu şekildeki her iki haber de eşit değerde olduğu gibi, bu iki muhtelif haberin ihtiva ettiği sakındırma ve cevaz hükümleri de şeriata uygun hükümlerdir (Tûsî, 1417, 1, 155).

Şayet iki rivayetten birinde diğesine göre ziyadelik varsa, onunla amel evladır. Çünkü ziyade o habere bitişen başka bir haber hükmündedir.

İki rivayetten birine uygun olacak şekilde Tâife'nin ameli olarak icmâ varsa bu durum tercihi ortadan kaldırır. Bilakis icmâa uygun olmak rivayetin sıhhatine, aykırı olmak da rivayetin iptaline delildir.

Şayet haberlerden birine Tâife'nin çoğunun ameli uygun olup diğer rivayete de azınlığın ameli uygunsa bu durumda çoğunluğun amelini uyan rivayet, azınlığın amelini uyan rivayete tercih edilir (Tûsî, 1417, 1, 155).

¹⁴ Asl, imamlardan bizzat rivayet eden veya imamların râvilerinden rivayet edenlerin yazdığı kitaplara verilen isimdir. Şia bunların dört yüz tane olduğunu iddia etmektedir ki bu kitaplara *Usûlü erba'i mie* (Dört yüz Asl) adı verilir. Ancak Şii alimler bu kitapların isimlerini tam olarak sayamamaktadırlar. Bunun yanında *Usûlü erba'i mie*'den sayılmayan kitaplar da vardır. Tûsî'nin *Musannef* ile kastettiği bu kitaplar olsa gerek.

3.3. Gulât Râvilerin Haberleri

Şayet gulattan¹⁵ olan râvilerin istikamet ve ğuluv üzere oldukları hal ve durumları biliniyorsa bunların istikamet üzere oldukları dönemdeki rivayetleriyle amel edilir. Buna mukabil hata/tahlit üzere oldukları dönemde rivayet ettikleri bilinen haberler ise terk edilir. Bu sebeple Tâife, Ebu'l-Hattab Muhammed b. Ebî Zeyneb'in (138/755)¹⁶ istikamet üzere olduğundaki rivayetlerini kabul etmiş, tahlit (gulât itikadı) üzere iken rivayet ettiklerini ise terk etmişlerdir. Ahmed b. Hilal el-Abertâî (267/881)¹⁷, İbn Ebî Azâkir (322/934)¹⁸ ve (aynı durumda olan) diğer başka kimseler hakkında söylenecek söz de aynıdır. Yani Şîa'nın bu râvilerden rivayet ettiği haberler onların gulât fikirlere meyletmeden önceki dönemlerine ait olduğu için alınmıştır. Ancak gulât fikirlere meylettikten sonra bunlardan gelen haberlerle amel etmek caiz değildir.

4. İCMÂA MUHALİF HABERLER

Şîa'nın hadisin kabulü konusunda ileri sürdüğü şartlardan birisi de mervînin icmâa aykırı olmamasıdır. Buradaki icmâ imamların da dahil olduğu kadim Şîi ulemanın icmâdır ki bunlar için Tûsî *Fırka-i muhikka* tanımlamasını yapmaktadır. Hocası Murtazâ "şer'î konularda icmân hüccet olduğunun delili" (Murtazâ, 1405, 1, 205) başlığıyla *Resâil*'inde bu konuya değinmekte ve Şîa'da icmâ ile kabul edilen 110 mesele saymaktadır (Murtazâ, 1405, 1, 213-267). Murtazâ'nın tafsilata girmeden bazılarını mücmel olarak saydığı meseleleri Tûsî fıkıhla alakalı kitaplarında açıklamakta ve hocasının görüşüne uyararak bu meselelerde muhalif haberlerin kabul edilemeyeceğini söylemektedir (Tûsî, 1407, 1, 570; 4, 41).

Tûsî, "Fırka-i muhikka'nın haber-i vâhidle amel etme konusunda icmâ olduğunu nasıl iddia edebilirsiniz? Durumlarından malum olan, onlar kıyasla amel edilebilir görüşünde olmadıkları gibi, haber-i vâhidle amel edilebilir görüşünde de değillerdir. Bu iki iddiadan birisi sahih olursa diğeri de sahih olur" şeklinde muhayyel bir soruya da şöyle cevap vermektedir:

"İnkâr ve reddedilmeme durumundan anlaşılan şudur: Onlar itikat konularında muhalif olanların rivayet ettiği ve tarikinde infirâd ettikleri haber-i vâhidle amel edilmez görüşündeydiler (Tûsî, 1417, 1, 127). Ancak râvisi kendilerinden (Şîa'dan) olan, imamların ashâbı tarikiyle gelen (âhâd) haberlere gelince; biz malum olanın bunun tersi olduğunu açıklamıştık. Aynı şekilde bununla kıyas arasındaki farkı da açıklamıştık. Haber-i vâhid ile amelini men edildiği malum olduğuna göre bu kıyasla amelden men konusunda da ilim (kesin bilgi) yerine geçer. Bu durumda anlaşılmıştır ki doğru olan, iddia edilenin tersidir (Tûsî, 1417, 1, 128)."

Tûsî, Tâife-i muhikka'nın haber-i vâhid olarak nakledilen bu rivayetlere bakarak amel etmediklerini, ancak rivayetlere bitişen karineler sebebiyle mananın sahih olduğuna hükmederek amel ettiklerini söylediniz. Bu durumda ihtilaf rivayetlerin her birisiyle ayrı ayrı amel edilmesinin caiz olduğu görüşü karşısında bir konuda icmâ iddia edilemeyeceği şeklindeki itirazlara da şöyle cevap vermektedir:

"Habere bitişen ve sıhhatine işaret eden karineler kitaptan, sünnetten, icmâ ve tevatürden özel şeylerdir. Biz biliyoruz ki onların âhâd haberleri kullandıkları her meselede deliller bu karinelere sahip değildir. Bunlar sayılamayacak kadar çok olup onların (Tâife'nin) kitaplarında, musannefât ve fetvalarında bulunmaktadır. Çünkü her meselede sarahaten, işareten, delil ve manası açısından ayetlerde o konu zikredilmediği için Kur'ân ile her konuda istidlalde bulunmak mümkün değildir. Yine sünnette ahkâmın sınırlı sayıda olanlar hariç çoğu için bu deliller bulunmadığından mütevâtir sünnetle de hüküm vermek mümkün değildir. Rivayetler arasında ihtilaf bulunması sebebiyle icmâ ile de bu mümkün değildir. Bunlardan anlaşılmıştır ki, bu meselelerin hepsi için karineler bulunduğu iddiası muhal bir iddiadır (Tûsî, 1417, 1, 135-136)."

¹⁵ **Gâli/Gulât:** Aşırı sapkın inançları olan Şîi fırkaları için kullanılan bir tabirdir. Bunlar genel anlamda Hazreti Ali'nin bütün mahlûkatın yaratıcısı olduğuna itimat edenler (inananlardır). (Hâfîzyân, 1424, 2, 57). Bunlar üç fırkaya ayrılmaktadırlar: 1-Hazreti Ali hakkında aşırı inaçları olan ona nübüvvet veya ulûhiyyet isnat edenler 2-Ehl-i beyt hakkında aşırı inaçları olanlar ve onlara kendilerinin iddia etmediği nübüvvet ve ulûhiyyet gibi yakıştırmaları isnad edenler 3-İmamlar hakkında aşırı inaçları olanlar. Bunların inançlarına göre imamları tanımak bütün ibadet ve farzlar için yeterlidir. Bu sebeple abdest, gusûl, namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetleri imamlara olan bağlılıklarına bedel terk ederler. (Şîi) rical kitaplarında özellikle de eski kitaplarda filan kişi aşırı idi veya aşırılardan/gulâtından idi dendiği zaman kastedilen şey bu Tâifedir... (Sadûk, 2008, 4, 545).

¹⁶ Muhammed b. Miklas el-Esedî el-Kûfî. Gulâtından olup hakkında el-Hûî şöyle demektedir: Berkî ve Şeyh onu Sâdık'ın ashâbı arasında saymıştır. Melûn ve gâli birisidir (Hûî, 1992, 15, 255-256).

¹⁷ Ahmed b. Hilal el-Abertâî. Abertâ, Bağdat'a bağlı Nehrevan nahiyesinin bir köyüdür. Birçok rivayeti olmakla birlikte gulât olmakla itham edilmiştir.

¹⁸ Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali eş-Şelmeğânî, İbnu Ebî'l-Azâkir diye tanınır. Necâşî onun hakkında şöyle der: Ashâbımızın (Şîa'nın) eskilerindedir. Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Rûh'a olan hasedi onu kendi mezhebini bırakıp bozuk bir mezhebe yönelmeye itmiştir. Nihayet hakkında tutuklama kararı çıktı ve sultan onu astırıp öldürdü.

Buradaki sözlerinden anlaşıldığı üzere Tûsî, delil olarak zikredilen bütün haberlerde o haberin sıhhatine delalet eden karineler bulunduğu iddiasında bulunanları reddetmekte hatta böyle bir iddiada bulunan kişinin görüşünü *zarureten zıttı doğru olarak bilinen bir şeye dayandırdığını, tersinin doğru olduğunu bildiği halde bu yanlış dillendirdiğini* söyleyerek reddetmektedir. O bu konuda “Ben her ne zaman karinelere bir şeyi yok saydıysam, (sakinme ve ibâha gibi konularda nas ile değil de) aklın gereğiyle hüküm verdim” diyen kişinin de yanlış olduğunu söylemektedir. Şayet bu kişi söylediğinde samimiyse şeriata varit olduğu haberlerin ve hükümlerin çoğunu terk etmeli, delil hükmündeki hiçbir şeyle hüküm vermemelidir. Hatta ona göre bu şekilde konuşmak ilim ehli olanların kaçındığı bir durum olup, bu durumda olan kişiyle konuşmak da iyi bir şey değildir. Çünkü bu kişi söylediğinin tam tersinin şeriatta kesin doğru olduğu bilinen bir şeyi iddia etmektedir (Tûsî, 1417, 1, 136).

Şîa kıyasla amel etmeyi caiz görmemektedir. Ancak bununla birlikte ilk dönem Şîf ulemanın kıyasla amel ettiğine dair bir görüşün Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. el-Cüneyd el-İskâfî (381/991) tarafından nakledildiğine işaretlerle Tûsî şöyle demektedir:

“Onlara göre şeriatta kıyas ile amel etmek mahzurlu olduğuna göre ve asla kıyasla amel etmediklerine göre; birisi¹⁹ onlardan bazı konularda kıyasla amel ettiklerine dair şaz bir görüş naklederse veya kendi itikadı bilinmemekle beraber hasmına karşı hüccet getirmek için bunu kullanırsa, onun sözünü terk edip reddetmişler ve uzak durmuşlardır. Hatta onlar kıyasla amel olduğu için vasfını zikrettiğimiz kişinin (İbn Cüneyd el-İskâfî) tasnifatını ve rivayetlerini terk etmişlerdir. Şayet haber-i vâhidle amel bu konumda görülecekse, onun için de aynı şeyin (icmân) hâsıl olması gerekir ki bizim bildiğimiz böyle olmadığıdır (Tûsî, 1417, 1, 127).”

Tûsî burada bir çelişkiye de dikkat çekmektedir ki o da bir konuda icmâ olduğuna dair rivayetlerin de haber-i vâhid ile sabit olması ve bu haberlerin tevâtür derecesine ulaştığını iddia etmenin mümkün olmadığıdır. Şîa’da icmâ ve icmâa muhalif rivayetlerin reddi konusu müstakil bir araştırmayı gerektirecek boyuttadır.

5. TÛSÎ’NİN HABER-İ VÂHİD ANLAYIŞI

Hadisçilerin bir haberde aradıkları en önemli kriter râvilerinin güvenilir olması ve senedinde kopukluk olmamasıdır. Bununla birlikte bir haber sened itibariyle sahih olma şartlarını taşısa bile tek kanaldan geldiği için haber-i vâhid adını alır. Şayet bir konudaki haber-i vâhidler yalan üzere birleşmeleri imkansız bir kalabalık tarafından rivayet edilirlerse o haberlerin genel içeriği mütevâtir adını alır ve amel etmek vâcib olur. Ancak güvenilir de olsa râvinin yanlışlık ve yalan söyleme ihtimali olması sebebiyle hadisçiler haber-i vâhid ile amel edilebilmesi için haberin metniyle alakalı daha başka karineler (şartlar) da ileri sürmüşlerdir. Bu konuda Hanefîlerin râvinin rivayet ettiği hadise aykırı fetva vermemesini şart koşmalarını, İmam Şâfiî’nin icmâa muhalif haberi tercih etmemesini ve İmam Mâlik’in Medînelilerin amelini bir karine olarak kabul etmesini misal olarak zikredebiliriz.

Tûsî’ye göre bir haber her ne zaman (sıhhatine delalet eden) karinelere uzak olursa kesinlikle haber-i vahittir (Tûsî, 1417, 1, 145). Haber-i vâhid zan ifade eder ancak aşağıda sayılacak olan karineler bir habere bitişirse o zaman ilim (kesin bilgi) ifade eder (Tûsî, 1417, 1, 146). Yani karine haberi sahih yapmasa bile karineli haber manen mütevâtir gibidir. Bu karineler şunlardır:

1. Haberin akla ve aklın muktezasına muvafık olması gerekir. Şayet bir konuda iki muhalif rivayet varsa birisini tercih etmeyi gerektiren karinelere ilki akıldır.

Emir veya yasak ifade eden bir hadisin sened itibariyle sahih olması ve ona muhalif başka bir rivayetin de bulunmaması durumunda hadisin (haber-i vâhidin) hükmünün gereğini yerine getirmek vacib olmakla birlikte Tûsî’nin görüşü tevakkuf etme yönündedir (Tûsî, 1417, 1, 143). Bununla birlikte Tûsî’ye göre o hadis içerdiği hüküm itibariyle delildir. Yani o haberle amel etmek vacib olmasa bile caizdir.

Yine Tûsî’ye göre bir konuda muhalif iki rivayet bulunur ve birisini tercih etmeyi gerektirici karineler olmazsa birisiyle amel edip diğerini terk etmek gerekmez. Çünkü haber-i vâhid bu durumda

¹⁹ Tûsî burada Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. el-Cüneyd el-İskâfî’nin görüşüne işaret etmektedir. İbnü’l-Cüneyd, usûl ve fîrû konusunda Ehl-i sünnet’in kitaplarını inceleyerek bu doğrultuda teliflerde bulunduğu, bunun sonucu olarak kıyas ve re’y ile amel ettiği için yalnız Ahabîler’ce değil Usûlî ulemâ tarafından da ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Bundan dolayı sonraki Usûlîler takip ettiği rasyonel metod hariç bir süre bu âlimin görüşlerine fazla itibar etmemişlerdir. İbn Ebû Akil Usûlî ulemâdan bir hayli rağbet görmüşken onun böyle bir rağbetten mahrum kalmasında Hanefî fıkhıyla amel ettiğine dair rivayetin de payı vardır. Sonuçta Ahabîler, Usûlî olduğunu ileri sürerek İbnü’l-Cüneyd’i eleştirirken Usûlîler de kıyas ve re’y ile amel edip Ehl-i sünnet’i taklit etmiş olması sebebiyle onun görüşlerini benimsediklerini açıkça söylemekten çekinmişlerdir. Talebesi Şeyh Müfid de hocasının fikhî istidadını takdir etmekle birlikte bu yüzden onu ağır bir şekilde eleştirmiş ve onun için müstakil risâleler kaleme almıştır. Bunlardan biri *en-Nakd ‘alâ İbni’l-Cüneyd fi ictihâdihî bi’r-re’y*, bir diğeri *Nakdu Risâleti İbni’l-Cüneyd ilâ ehli Mısır*’dır (Uyar, 2000, 21, 6).

vucûb ifade etmez. Birbiriyle muhalif iki hadisten birisi sakındırma diğeri mubahlık ifade ediyorsa bazı karinelere sahip olması durumunda sakındırma ifade eden haber tercih edilir, muhalif olan rivayet terk edilir. Şayet mubahlık ifade eden bir haber bulunur ve muhalifi de olmazsa haber-i vâhidle amel olunmaz diyerek onu terk etmek gerekmez, onunla amel etmekte faide vardır (Tûsî, 1417, 1, 144). Eğer haberin içeriği kitap, sünnet ve icmâa aykırıysa atılır ve amel edilmez (Tûsî, 1417, 1, 145).

2-Haberin Kur'ân'a muvafık olması gerekir. Haber, Kitab'ın ister umumuna ister hususuna ister delaletine isterse fehvasına muvafık olsun bunların hepsi o haberin içeriğinin sıhhatine delildir. Ancak umumun tahsisinin cevazını veya hitabın delaletini terk etmeyi gerektirici bir ilim (kesin bilgi) bu habere mukarın olursa o zaman ona dönülür (Tûsî, 1417, 1, 144).

3-Haberin tevatüren gelen sünnete uygun olması gerekir. Bu durum haberin yalan olma durumuna karşı onu (rivayeten) sahih konumuna yükseltmese bile kesin sünnete mutabık olması durumunda bu şekilde (manası sahih olarak) değerlendirilir.

4-Haberin içeriğinin Fırka-i muhikka'nın²⁰ icmâına muvafık olması gerekir. Tûsî bu konudaki görüşünü şu cümlelerle özetlemektedir: Ben ulemamızın musannefatında rivayet ettikleri, usûllerinde (Usûlü erbai mie) tedvin ettikleri bu haberlerle amel konusunda icmâ olduğunu gördüm (Tûsî, 1417, 1, 126). Ancak şu kadar var ki haberin icmâa muvafık olması, haberin sadece manasının sahih olduğuna delalet eder. İcmâ, tevatüren gelen sünnete muvafakatında olduğu gibi haberin sened ve metin itibarıyla sahih olması için de delil olarak kabul edilemez. Çünkü Fırka-i muhikka'nın o haberden farklı bir habere istinaden icmâ etmiş olmaları da söz konusu olabilir. Fırka-i muhikka icmâlarına istinaden bu farklı haberle amel etmekle birlikte onu nakletmeye gerek duymamış olabilirler. Ona göre Şia'nın kibar-ı uleması bu haberleri reddetmemekte ve itiraz etmemektedirler. Hatta onlardan birisi bilmedikleri bir konuda bir fetva verse ona "bunu nereden buldun?" diye sorarlardı. Şayet o maruf bir kitaba veya meşhur bir asla atıfta bulunursa ve onun râvisi hadisi münker addedilmeyen sika birisiyse susarlar, işin böyle olduğunu teslim edip onun sözünü kabul ederlerdi. Hatta onların Hz. Peygamber döneminden beri adetleri bu şekildedir (Tûsî, 1417, 1, 126). Hz. Peygamber'den sonra imamlardan nakledilen haberler konusunda da Şia'nın kibar-ı ulemasının adetleri böyledir. Bu Ca'fer es-Sadık zamanında da böyledir ki Tûsîye göre ilim ondan gelen rivayetlerle çoğalmış ve yayılmıştır. Şayet bu haberlerle amel etmek caiz olmasaydı kibar-ı ulema bu şekilde icmâ etmez ve bu rivayetleri reddederdi. Çünkü onların içerisinde imamların sözleri de bulunduğu bir konudaki icmâları masum olup, yanlış veya hatalı olması kesinlikle mümkün değildir. Ancak Tâife-i muhikka içerisinde imamlar dışındakiler masum değildir. Bu durumda Fırka-i muhikka'dan addedilen birisine ait olan, yani söyleyeni bilinen ve sahibi tanınan fetvalar, üzerinde icmâ olunan bu gibi sözlerden sayılmazlar. Tâife-i muhikka'nın sözü, içerisinde şayet masum birisi varsa hüccettir. Eğer söz masum olanın yani imamların dışında birisinden sadır olmuşsa bu durumda yapılması gereken şey bu sözün esas sahibini bulmaktır (Tûsî, 1417, 1, 129).

Tûsî'ye göre yukarda sayılan karinelere sahip olan haberler manevi mütevâtirin hükmüne tabidirler. Yani muhalifi olmadığı sürece bu haberlerle amel etmek vaciptir. Çünkü haberin muhalifi yoksa bu durum o haberin rivayet edilmesi konusunda bir icmâ olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca haberin hilafıyla amel etmeye işaret eden bir rivayet yoksa bu konuda Tâife'nin (Fırka-i muhikka) herhangi bir fetvası da bilinmiyorsa bakılır; şayet o habere muarız başka bir haber varsa onlardan birini diğerine tercih etmek gerekir (Tûsî, 1417, 1, 145).

²⁰ Şia kendisini hak, diğer mezhepleri batıl kabul ettiği için, Tûsî haberin Fırka-i muhikka'nın (hak üzere olan fırkanın yani Şia/İmâmiyye'nin) icmâına uygun olmasını aramaktadır. Bu düşünce ilk defa Tûsî ile başlamış değildir. Hocası Şerif Murtazâ *Resâil* isimli kitabında (Murtazâ, 1405, 1, 205) "Şer'î konularda icmân hüccet olduğunun delili" başlığıyla açtığı fasılda bu konuya değinmektedir. Murtazâ Şia'da icmâ ile kabul edilen 110 mesele saymakta, bazılarını açıklamakta bazılarını da özet olarak zikretmektedir. Tûsî'de eserlerinde fıkıhla alakalı konulara değinirken *bu konuda icmâ vardır* diyerek Şia'nın icmâ ettiği konuları izah etmektedir. Şia'ya göre bu 110 meselede icmâa aykırı rivayetler kabul edilmezler. İcma ile sabit olan meselelerin bazıları şunlardır: "Ezanda "hayye ale'l-hayril amel" demek vaciptir. Ramazan ayında terâvih namazının cemaatle kılınması bidattir. Bu yüzden Şiiler cemaatle terâvih namazı kılmayı hoş görmezler. Muta nikâhı caizdir. Büyük oğlan mirasta varsa kılıç, mushaf ve yüzük gibi malları alma hakkına sahiptir. Abdest azaları sadece iki kez yıkanır. Nifasin azami süresi on sekiz gündür. Cünüp ve hayızlı olanın dört secde ayeti hariç Kur'ân okuması caizdir. Namazda âmin demek namazı batıl kılar. Farzı kılarken Fatiha'dan sonra iki sure veya bir surenin bir kısmının okunması caiz olmaz. Secde meyve hariç sadece arz ve bitirdikleri üzerine yapılır. Duhâ namazı kılmak bidattir. Cuma namazı için en az beş, Bayram namazı için en az yedi kişi gerekir. Kûsûf ve Husûf namazlarını kılmak vaciptir. Cenaze eller üstüne kaldırılıncaya kadar insanların beklemesi sünnettir. Altın ve gümüş, paraya dönüşmediği, külçe olarak durduğu sürece onlardan zekât verilmesi gerekmez..."

SONUÇ

Sünnet helaller ve haramlar konusunda bir hüküm ihtiva ediyorsa; namaz ve hac benzeri farz olan bir ibadetin uygulaması veya Hz. Peygamber'in yapılmasını kesin olarak emrettiği bir uygulamaysa ona uyulması vaciptir. Şayet sünnet, farzlar üzerine ziyade bir konumda ve tavsiye niteliğindeyse uyulması da sünnettir. Bu anlamıyla sünnet farz ve müstahsen olan mükellefiyetleri ziyadesiyle yapmak demektir. Hz. Peygamber'in zamanın şartları gereği yaptıkları veya Müslümanlara emretmediği kişisel tercihlerine gelince, bunların yapılması gerekli olmamakla birlikte dileyenin de yapmasında bir sakınca söz konusu değildir.

Ancak tebe-i tabiîn ve daha sonrasında haberlerin sıhhat ve kabul açısından sahabe dönemiyle aynı derecede olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü bu dönemde uydurma hadisler yaygınlaşmış, hadislerin sebab-i vürûdları genellikle rivayet edilmediği için bağlamlarını tespit etmek ve hadisler arasında görülen ihtilafları çözebilmek zorlaşmıştır. Yani sahabe döneminden sonra haber-i vâhid olarak nakledilen hadisler ilim (kesin bilgi) ifade etmekten çıkmış zan ifade eder hale dönüşmüşlerdir.

Âhâd haberlerin dinde delil olup olmadığına dair görüşlerin hicrî birinci yüzyılın sonlarına doğru itikâdî mezheplerin ortaya çıkması ve fıkıhın ikinci yüzyılın ilkyarısında tedvin edilmeye başlanmasıyla birlikte zuhur ettiğini söyleyebiliriz. Bunun istisnası mütevâtir olarak gelen haberlerdir. Ancak şu kadar var ki meseleye mezhepler arası ihtilaflar, özellikle Ehl-i sünnet ve Şîa arasındaki ihtilaflar açısından baktığımızda mütevâtir konusunda bile tam bir fikir birliğinden söz etmek mümkün değildir.

Makalede haber-i vâhid konusundaki görüşlerini incelediğimiz Tûsî hicrî beşinci yüzyılın ilk yarısında yaşamış Şîa'nın önemli alimlerinden olup haber-i vâhid konusunda söyledikleri de büyük oranda hadisçilerin söyledikleriyle örtüşmektedir. Ona göre imamlardan rivayet olunan haberler arasındaki çelişkiler, Ebû Hanîfe, İmam Şâfiî ve İmam Mâlik'in ihtilaflarından daha fazladır. Bu sebeple o, haberlerin metniyle, senedlerinden daha fazla ilgilenmiş, hadis konusunda derlediği eserlerde genellikle imamlardan rivayet edilen çelişkili haberleri uzlaştırmaya çalışmıştır.

Tûsî'ye göre haber-i vâhid, sıhhatine delalet eden karinelere birisini kaybeden her haberin genel adıdır. Haber-i vâhidler ilim değil, zan ifade ederler. Aklen haber-i vâhidle ibadetin vürûdu caiz olup, şer'an onunla amel etmenin cevazına dair haberler de vârid olmuştur. Yalnız bu cevaz Tâife-i muhikka'ya mensup olanların haberleri için söz konusu olup, râvinin adalet ve diğer vasıfları da taşıması gerekir. Bununla birlikte haber-i vâhid akla ve aklın muktezasına, Kur'ân'a, mütevâtir sünnete ve Fırka-i muhikka'nın icmâna uygunsuzsa onunla amel etmek vâcib olur. Bu vucûbiyyet haberin bittiği karinelere sebebiyledir. Ancak karinelere sahip olan bir haber-i vâhid kesin olarak sahihtir diye nitelendirilemez. Çünkü karinelere haberin sened ve metnini değil, manasını sahih kılmaktadır. Yani vucûbiyyetin dayanağı bizzat haber değil, habere bitişen karinelere sahiptir. Bu karinelere sahip olan haberler fıkhîta da delildir. Ancak şu kadar var ki ona göre Tâife'nin kitaplarında rivayet ettiği ve amel ettiği her haber bu karinelere sahip değildir. Haberler arasındaki ihtilaflar sebebiyle bazı meselelerde hatta icmâ konusunda bile ihtilaflar vardır.

Tûsî'ye göre Şîa haberleri rivayet eden râvileri güvenilirlik açısından değerlendirmeye tabi tutmuş ve güvenilir olanları diğerlerine tercih etmiştir. Tâife bu râvilerin sika olanlarına güvenmiş, zayıf olanları da zayıf olarak kabul etmiştir. Bu amaçla Şîa alimler ricale ve râvinin şartlarına dair eserler kaleme almışlardır. Râvilerden hangisinin tercih edileceğine dair Tûsî'nin ileri sürdüğü en önemli kriter adalettir. Adaletle kast edilen ise râvinin hakka inanan (Şîi-İmâmî), basiret sahibi, dininde güvenilir, yalandan kaçınan ve rivayetinde yalancılıkla itham olunmayan birisi olmasıdır. Müttehem ve zayıf olduğuna hükmedilen râvilerin rivayetlerini destekleyen ve sıhhatine delalet eden başka bir rivayet varsa onunla amel vaciptir. Onların rivayetlerinin sıhhatine şahadet edecek bir delil yoksa bu durumda tevakkuf etmek gerekir. Bazı fiillerinde hatalı olan ve cerh edilmiş kimselerin fiillerini işleyen fâsık râvi ise şayet rivayetlerinde güvenilir ve müteharriz (zabtı sağlam) bir kimse ise onun bu durumu haberini reddetmeyi gerektirmez. Yani onun haberiyle de amel etmek caiz olur. Çünkü rivayette istenilen/aranan adâlet hâsıl olmuştur. Cerh sebebi olan fâsık kişinin şahadetine manidir, haberini kabule mani değildir. Şayet iki râviden biri haberi lafız diğeri mana ile rivayet ediyorsa, mana ile rivayet edenin durumuna bakılır. Eğer zabt şartlarını haiz olup, bu işi iyi bilen birisiyse lafzen veya manen rivayet edilen haberlerden biri diğerine tercih edilmez. Ancak haberi mana ile rivayet eden kişi, manayı zabt konusunda yeterliliğe sahip değilse veya manayı karıştırmış olması muhtemelse o haberi lafız olarak rivayet edenin rivayeti esas alınmalıdır. Râvilerden biri ilim, fıkıh ve zabt yönünden diğerine göre daha iyi durumda ise onun haberini diğerinin haberine tercih etmek gerekir. Râvilerden biri haberi sema ve kıraat yoluyla diğeri ise icâzetten rivayet ediyorsa, sema yoluyla rivayet edenin haberi icâzet yoluyla rivayet edenin haberine tercih edilir. Ancak icâzetten rivayet eden maruf bir Asl'dan veya meşhur bir Musannef'ten rivayet ediyorsa o durumda birinin diğerine tercih durumu ortadan kalkar. Yine maruf olan râvinin rivayeti, mechûl olanın rivayetine tercih edilir. Sadece sika olanlardan

rivayet eden râvilerin mürsel haberleriyle de amel edilir. Muhtelif iki rivayetten birinde diğerine göre ziyadelik varsa, onunla amel evladır. Çünkü ziyade o habere bitişen başka bir haber hükmündedir. İki rivayetten birine uygun olacak şekilde Tâife'nin ameli olarak icmâ varsa bu durum tercihi ortadan kaldırır. Bilakis icmâa uygun olmak rivayetin sıhhatine, aykırı olmak da rivayetin iptaline delildir. Çoğunluğun ameline uygun olan rivayet de aksi rivayete tercih edilir.

Tûsî'ye göre imamet konusunda Şîa'ya (İmamiyye'ye) muhalif olmak bir râvi için cerh sebebidir. Ancak böyle bir râvinin imamlardan rivayet ettiği haber Şîi râvilerin rivayetlerine muhalif değilse onunla amel etmek caiz olmakla birlikte ihtilaf durumunda imamete kail olmayanın rivayeti kesinlikle tercih edilmez. Çünkü imameti reddetmek fasıklıktır ve fasıkların haberi de adil (İmâmî) olanların rivayetine tercih edilemez. Gulât fırkalarına mensup olan râvilerin ise itikatları sahihken rivayet ettikleri ile amel olunur. Ona göre Şîa'nın kaynaklarında kendisinden rivayetlerde bulunulan gulât râvilerin rivayetleri hep sahih itikat üzere iken rivayet ettikleri haberlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte Tâife imamet konusunda farklı görüş sahibi olan Fetahiyye, Vâkife, Nâvûsiyye ve diğer değişik fırkalardan olanların rivayetlerini almış ancak bunlara iltifat etmemişlerdir. Şîa'nın genelinde olduğu gibi Tûsî'ye göre de kıyasla hüküm vermek caiz olmayıp selef Şîi ulemadan kıyasla amel ettiklerine dair yapılan rivayetler şâz hükmündedir.

KAYNAKÇA

- Bâbilî, Ebû'l-Fadl Hâfızân (1424). *Resâil fi dirâseti'l-hadîs*. Kum: Dâru'l-hadîs.
- Ertürk, Mustafa (1996). Haber-i vâhid. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 14, s. 349-352). İstanbul: TDV Yayınları.
- Filimbân, Hassân b. Muhammed Hüseyin (1421/2000). *Haberu'l-vâhid izâ hâlefe ameale ehli'l-Medîne*. el-İmârât: Dâru'l-buhûs liddirâsâti'l-İslâmiyye ve ihyâi't-turâs.
- Hûi, Seyyid Ebû'l-Kâsım el-Müsevî (1413/1992). *Ricâlu'l-hadîs ve tafsilu tabakâti'r-ruvât*. byy.
- Subhânî, Ca'fer (1421). *Durûsu müceze fi ilmeyi'r-ricâl ve'd-dirâye*. Kum: Müessesetü'l-İmam es-Sâdık.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî (2008). *Men Lâ Yahduruhu'l-Fakîh*. Lübnan: el-Emire matbaası.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (1390/1971). *Lisânu'l-Mîzân*. Beyrut: Müessesetü'l-alemî lilmatbûât.
- (1325). *Tehzîbü't-Tehzîb*. Haydarâbât: Matbaatu Meclisi dâireti'l-me'ârifî'n-nizâmîyye.
- Kahraman, Abdullah (2012). Tûsî, Ebû Ca'fer. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 41, s. 434-435). Ankara: TDV Yayınları.
- Kandemir, M. Yaşar (1997). Hadîs. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 15, s. 27-64). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddin (1433/2012). *Kavâidü't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs*. Thk. Mustafâ Şeyh Mustafâ. Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirün.
- Kâtib, Ahmet (2009). *Nedenleri Târihte Kalmış Siyasî Ayrılık Sünnilik-Şiiik*. Trc. Muharrem Tan. İstanbul: İlimyurdu yayınları.
- Koçkuzu, Ali Osman (1988). *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kuzudişli, Bekir (2017). *Şîa ve Hadîs*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Küleyni, Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakub b. İshak (1947). *el-Kâfi*. Tashih ve Ta'lik: Ali Ekber el-Gaffârî. Tahran: Dâru'l-kütübî'l-İslâmiyye.
- Meclisî, Muhammed Bâkır (1403/1983). *Bihâru'l-envâr el-câmi'u lidüreri ahbârî'l-eimmeti'l-ethâr*. Beyrut: Müessesetü'l-vefâ.
- Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Ali b. et-Tâhir Ebî Ahmed el-Hüseyin (1405). *Resâil*. Thk. es-Seyyid Ahmed el-Hüseyin. Kum: Seyyidu's-şühedâ matbaası.
- Tûsî, Muhammed b. el-Hasen b. Ali (1417). *el-Fihrist*. Thk. Cevâd el-Kayyûmî. Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî.
- (1407). *el-Hilâf*. Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî.
- (1364). *Tehzîbü'l-ahkâm fi şerhi'l-Mukni'a*. Thk. es-Seyyid Hasen el-Müsevî el-Harsân. Tsh. eş-Şeyh Muhammed el-Âhundî. Tahran: Dâru'l-kütübî'l-İslâmî.
- (1417). *el-Udde fi usûli'l-fikh*. Thk. Muhammed Rızâ el-Ensârî el-Kummî. Kum: Sitâre matbaası.
- Öz, Mustafa (2012). Tûsî, Ebû Ca'fer. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 41, s. 433-434). Ankara: TDV Yayınları.
- Özel, Mustafa (2010). Şerîf er-Radî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 39, s. 4-5). İstanbul: TDV Yayınları.
- Uyar, Mazlum (2000). *İmamiyye Şîasında Düşünce Ekolleri Ahbârîlik*. İstanbul: Ayıışığı kitapları.
- (2000). İbnü'l-Cüneyd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 21, s. 5-6). İstanbul: TDV Yayınları.
- Üzüm, İlyas (2003). Kütüb-i erba'a. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 27, s. 4-6). Ankara: TDV Yayınları.
- Yavuz, Yusuf Şevki (2012). Haber. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. XIV, s. 346-349). İstanbul: TDV Yayınları.
- Zebebi, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân (1416/1995). *Mîzânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye.